

Др ГОРАН ВАСИН
Филозофски факултет
Одсек за Историју
Универзитет у Новом Саду

НИКАНОР ГРУЈИЋ – БЕСЕДНИК, НАУЧНИК, ПРОСВЕТИТЕЉ

Апстракт: Владика пакрачки Никанор Грујић, спадао је у ред најспособнијих и најпознатијих јерарха свог времена. Његова позната беседничка вештина била је на далеко позната. На више Црквено-народних сабора он је представљао перјаницу Цркве у борби са милетићевцима. Његове црквене беседе изговаране после литургија и за велике празнике представљају посебно значајан део његове биографије и кроз њих се упознајемо са његовом ерудицијом и не малим теолошким сазнањима. Грујићеве песме такође су незаобилазне за нализу личности овог српског јерарха. Посебно пажњу ваља обратити на ранохришћанске и библијске мотиве у његовим беседама.

Кључне речи: Никанор Грујић (1810–1887), беседе, црквено-народни сабори, милетићевци, јерархија

Владика Никанор Грујић, спадао је у ред најбољих беседника свог времена. Родом из Липове у Мађарској (децембра 1810), завршио је немачку и српску основну школу (1822–1826), и затим гимназију у Мохачу и Печују (1826–1833). Философију и право завршава у Печују (1833–1837), а одмах после тога и Богословију у Сремским Карловцима (1837–1840). Замонашио се 1841. у манастиру Кувеждину. Већ тада је почео да објављује прве песме у *Летњој ису Мајици српске* (1838, 1841, 1845 и касније 1861) и *Србском народном лисћу* (1838–1841). Објављивао их је под псеудонимом Милутин, Срб-Милутин, Ненад, Наум, Н. Груич.¹ Овај познати епископ годинама је на српским

¹ Никанор Грујић је и касније често објављивао своје радове и родољубиве песме у готово свим часописима пречанских Срба: *Србобрану* (1861, 1887), *Србском дневнику* (1861), *Србском народу* (1870), *Јавору* (187, 1877, 1880, 1887–1888, постхумно), као и многим другим листовима. Две најзначајније песме су му биле *Милкина кућа на крају* и *Где Фрушка јора у Дунав силази*. Антологијску вредност има и песма

Црквено-народним саборима представљао свакако најзначајнијег представника цркве и њених интереса. Од Благовештенског сабора 1861 до Црквено народног сабора 1874, он је често знао да даје тон целокупном ставу јерархије у непрестаним расправама са Милетићем и либералима. Управо та борба либерала са конзервативцима и јерарахијом кључни је део политичке и црквене биографије Грујића. Иако се током 1848–1849, истицао срчаним и ватреним говорима, његова рола у црквено-народној политици почела је на Благовештенском сабору одржаном у Сремским Карловцима током априла 1861.² Он је тада, као архимандрит манастира Крушедол, говорећи одмах после патријарха Јосифа Рајачића изговорио речи које ће бити средo његове архијерејске (шире политичке – прим Г. В.) делатности: „Ја сам устао да говорим и говорићу као архимандрит српски... само као Србин и као члан овог сабора српског...“ Грујић је бранио српске Привилегије „које су основа и суштина српског положаја у Монархији, свети уговор предака за своје потомство“, како је рекао. Хришћани су у време цара Леополда заједничким оружјем војевали за слободу против Турака. Срби, Грци, Мађари, без разлике. Без обзира на притиске и све покушаје укидања српских Привилегија, током више од 150 година оне су основ постојања и опстајања Срба у Монархији. Одустати од слова истих значило би одрећи се српске историје и предака који су те Привилегије сабљом изборили, констатовано је Грујић.³ Што се тиче територије Српске Војводине и њене територије, о чему се темељно расправљало на Благовештенском сабору, Никанор Грујић је реалистично сматрао да се јединство области не може постићи јер није могуће да се примера ради Барања и Сентадереја нађу у оквирима исте територије или да се у више жупанија у Угарској уместо мађарског говори српски. Што се тиче функције Српског војводе који је такође требао бити један од кључних ослонаца будуће Српске војводине, Никанор Грујић је инсистирао да војводи мора бирати цео српски народ са територије Карловачке митрополије, као једине институције која обухвата све Србе у Монархији.⁴

Смоковница, а морамо поменути и епски спев *Свети Сава Немањин*. За историчаре је од великог значаја и његова *Автобиографија* као незаобилазан извор за црквену и политичку историју. (Видети: *Никанор Грујић*, у: *Српски биографски речник*, том 2, Нови Сад 2006, Марија Клеут, 843–844; Јован Деретић, *Историја српске књижевности*, Београд 2007, 535–536).

² У својим чувеним родољубивим беседама изговореним у манастиру Кувеждину током српско-мађарског рата 1848–1849, он је истицао веру у Бога и ослобађање од грехова, као кључне сегменте српске одбране од мађарске војске. Грујић је позивао против непријатеља, безбожника, убица невине деце, родитеља и сродника уз молитву Богу за помоћ. (Видети: Дејан Микавица, *Никанор Грујић у српском народном јокреју 1848–1849*, Београд–Сремски Карловци 2000, 229–249; Душан Н Петровић, *Беседе Никанора Грујића*, додатак, Сремски Карловци 2011, 215–228)

³ *Српски дневник*, бр. 24, 22. март 1861.

⁴ Горан Васин, *Српски Црквено-народни сабори у Хабзбуршкој монархији 1861–1888*. (докторска дисертација у рукопису), 14–54

Најважнији догађаји у политичкој и црквеној каријери владике Никанора Грујића били су везани за Црквено-народни сабор 1869–1870. Од свог избора и потврде за епископа пакрачког 1864, он је непрекидно истицао значај и улогу Цркве као институције која кључно чува положај и јединство Срба у Монархији (од 1867. у Аустро Угарској). Са друге стране српски либерали предвођени Светозарем Милетићем, од 1864 крећу у ширу акцију посветовњавања црквених послова и црквено-школске аутономије. Вођени идејама просвећивања и националног препорода они су захтевали и велике промене у Цркви, сматрајући је кочницом развитка и назадном институцијом. Сукоб се током Црквено-народног сабора 1869–1870, распламсао до непредвидивих размера. Међусобне увреде и вређање, трајно су утицали на однос световања са Црквом све до укидања црквено-школске аутономије 1912. Вођа либерала Светозар Милетић је писао пре почетка Сабора да Влада подржава конзервативни дух и не жели да нова струјања која ће унапредити просвету, већ да власт одржава назадну јерархију. Уз такву јерархију Влада ће лако отварањем неконфесионалних школа извршити *йомађаривање*, писао је Милетић. Вођа СНСС био је експлицитан: „свештенство у нама (либералима ? Г. В.) нема никаквих непријатеља, ми нисмо ни архијерејству безусловни противници, но идемо да се црквено-народни одношаји сходно духу времена и по народ корисно уреде.“⁵ „Патријарх зна за све злоупотребе и не оглашава се ниједном речју“, протестовао је Милетић.⁶ Чланцима се уочи Сабора више пута огласио и Лаза Костић који је посебно био критичан према патријарху Маширевићу. Он је као осведочени милетићевац нападао калуђере и лош однос Цркве према решавању српског питања уопште.⁷

У таквим околностима почео је овај, за решавање питања црквено-школске аутономије, кључни Црквено-народни сабор. У својој првој фази трајао је непуних месец дана, а одржано је 15 седница. Представници јерархије нису желели да сарађују са световњацима, већ су инсистирали на првенству сопствене струје. Кључни проблем било је питање председавајућег

⁵ *Застава*, бр. 56, 11. мај 1869.

⁶ *Застава*, бр. 60, 21. мај 1869.

⁷ Костић је још од почетка свог бављења политиком 1864. више пута писао против негативних појава у Српској цркви. Он није био атеиста, али је говорио да је *црква била у мени, а не ја у њој*, доказујући да је сваки појединац по својој суштини религиозан, али да исто тако не мора да робује канонима и неким калуђерима. Костић је у том смислу у потпуности заступао либерална начела народног суверенитета, уставности и секуларне државе. Исто тако за себе је тврдио да је православни Србин дубоко посвећен идеји здравог разума. Он је такође жестоко писао и против државне мађарске политике која је тежила апсолутној мађаризацији, као и нетолеранцији против немађара. Костић је 1867. као ватрени милетићевац у новосадском Магистрату био један од најзаслужнијих што је ћирилица остала званично писмо у Новом Саду. Од самог почетка био је ангажован и у Уједињеној омладини српској (Дејан Микавица, *Лаза Костић – њолиитичка биографија*, Нови Сад 2011, 30–32, 40–42, 47–49).

на Сабору. Либерали, како су сами истицали, Сабор дочекали са иницијативом да се изабере председник вољом већине. Јерархија је одбијала такву могућност уз напомену да је патријарх једини могући председник.⁸ Расправа је од самог почетка била жуистра.⁹ Светозар Милетић је образложио идеју либерала да се Сабор сазива по Уставу и законима, те стога и председник мора бити изабран. Тај став су подржали Јован Суботић и прота Никола Беговић. Владика Никанор Грујић је бранио супротно мишљење, односно да владике треба да позову патријарха и да онда поглавар Митрополије преузме председавање седницама. Око питања председника Сабора, до те мере су супротности биле заоштрене да је патријарх Маширевић, привремено распустио саборске седнице, што је изазвало велико огорчење либерала који су настављали на странама штампе свој вербални сукоб са јерархијом, односно Никанором Грујићем као њеним најважнијим представником.

Када је умро Маширевић јануара 1870, врло брзо се поставило питање наставка саборских седница. У свом познатом говору на парастосу патријарху Маширевићу владика пакрачки Никанор Грујић је истакао да се упокојио велики и праведни Србин, који је пуно учинио за Цркву и народ у времену које се може поредити са библијским. У својим успоменама владика Грујић је ипак био критичнији сматрајући „да су иза Маширевића остали проблеми, деморалисано свештенство, недисциплиновано и без икавог реда“.¹⁰ Милетић је пре тога, за Божић, написао чланак под називом *Христѿос се роди да нас ослободи* у коме је жестоко напао Цркву, истичући да је Бог створио слободне и једнаке људе, а данас јерархија седи на престоли-

⁸ Либерали су инсистирали на чињеници да је народ изабрао Јосифа Рајачића за патријарха на Мајској скупштини и да је тај потез представљао част и велику моралну обавезу. Они су на самом Сабору коментарисали патријарха Маширевића као несталног, лакоумног и поводљивог човека који за интерес Мађарске владе газисрпске Привилегије и све тековине које су генерације Срба често крвљу запечатиле (Стеван Павловић, *Србски народни сабор 1869 у Сремским Карловцима*, Нови Сад 1870, 29–35).

⁹ Услед неспоразума ко ће бити председавајући Сабора више пута су прекидане седнице. На крају је после краће расправе делегација световњака и епископа дошла у саборницу са патријархом Маширевићем. Слично се десило и са дописом министра Етвеша који је био насловљен на патријарха, и написан на мађарском. Готово читав дан водила се расправа да ли је патријарх дужан да захтева превод на српски који би се после тога читао посланицима. Исти је био случај и са претресом посланичких мандата, пошто су либерали тврдили да је у више срезова било злоупотреба од стране жандарма и чиновника који су надгледали изборе. Либерали су држали становиште да се за сваки срез мора установити пуна истина јер није свеједно да ли је присутно 75 или 72 посланика, односно колики је број од изабраних посланика наметнула државна власт (Стеван Павловић, нав. дело, 44–46, 50–57, 60–64).

¹⁰ Никанор Грујић, *Црквене беседе*, Сремски Карловци 2009, 214–220; Никанор Грујић, *Авѿобиографија*, Сремски Карловци 1907, 142.

ма и крунама се украшава, повезује се са државним властима и генерално својим поступцима штети напретку српске народности.¹¹ Конзервативци су имали сасвим супротно гледиште, са нагласком на чињеници да је Црква у опасности од милетићеваца и њихових покушаја да укину вековни поредак Цркве: „Мора се на Сабору бранити епископат, мора се бранити јерархија и њено достојанство од рушења и понижења. Ако се усвоји устројство, које ће дозволити да нека лица заузму места која им не припадају, такав потез може имати доста последица по цркву, школу и аутономију.“¹²

Од почетка новог/ старог Сабора за Ђурђевдан 1870, политика и Црква су имали свој најжешћи сукоб до тада. Ниједна тачка дневног реда која се односила на решавање многобројних проблема у црквено-школској аутономији није прошла без дуготрајних расправа. Јерархија је у први план избацила владика Грујића као највештијег говорника и суштински најобразованијег човека Цркве. „Установи Патријаршије припадају одређена права која су законом загарантована, то је неоториво и недопустиво за расправу“ био је његов главни аргумент. Јован Суботић је тада према тврдњама Никанора Грујића рекао своју чувену реченицу: „Ми ћемо ваше каноне под купус!“¹³

Покушаји либерала да себи наклоњеног епископа будимског Арсенија Стојковића (Администратора Митрополије – Г. В.) изабере за новог патријарха, наишао је на отпор Грујића и епископа окупљених око њега. Они су су нарочито били кивни на владика Стојковића. Он је именован за Милетићевог помагача и послушника противника Цркве.. Администратор је клеветан као издајник православља, а Милетићу (који је називан *новосадским ђаламцијом*) је иронично приписана идеја да жели свог пријатеља Јована Суботића да изабере за патријарха.¹⁴ Либерали су бранили своја начела уз нагласак на чињеници да Црква кочи сваки покушај Срба да заведу ред у школама и црквено-школској аутономији. Светозар Милетић је лично тврдио да су раду Сабора испоштовани сви обичаји и начела која су традиционална у српском народу, али „да су саображена са духом времена и да су у складу са законском нормом“. Покушаје Милетића, да прошири опсег расправа на Црквено-народном сабору на политички ниво, епископат је осудио. Владика Никанор Грујић је тим поводом одговарајући Милетићу рекао да Сабор може расправљати само о црквеним и школским пословима. „Српски народ се из тог разлога и завадио са другим на-

¹¹ Светозар Милетић, *Сабрани сјиси*, II/2, 373–375; *Србски народ*, бр. 16, 15. фебруар 1870; Дејан Микавица, *Политичка идеологија Светозара Милетића*, Нови Сад 2006, 145–178.

¹² *Србски народ* бр. 44, 26. април 1870.

¹³ Никанор Грујић, *Автобиографија*, 144.

¹⁴ *Србски народ*, бр. 57–59, 27–29. мај 1870

родима, јер није било мудрости да се застане на цркви и школи“ као што уосталом налаже и закон, сматрао је Грујић.¹⁵

Важно је истаћи још један детаљ. Црква, поменули смо није дозвољавала мешање цивилних лица у њене унутрашње послове у већој мери. Милетић није желео да се сложи са таквим ставом уважавајући значај српске цркве, али истичући неопходност промена и искорењивање злоупотреба и незнања у Цркви. По својој суштини, овакав Милетићев став о учешћу лаика у управљању Црквом био је један од основних у његовој идеологији у односу на Православну цркву. Такође овакав став, који је водио директном мешању световних лица у чисто црквене послове, изазвао је велике протесте јерархије и започео вишедеценијски сукоб ове две групације. Тако се често дешавало да либерали тумаче црквене каноне као оправдање за своје тврдње. То је био један од кључних Милетићевих пропуста, које је у дебатама често користио Грујић приказујући вођу либерала као незналицу. Институција епископа и односи световњака са епископима у црквено-литургијским пословима нису одговарали тврдњама милетићеваца. Нарочито је било проблематично позивање на ранохришћанске традиције и повратак изворним начелима самог хришћанства. Још је апостол Павле у својим посланицама Коринћанима именовao епископе као средиште црквеног и литургијског (евхаристијског) живота. Верници, свештеници и епископ чине слику Цркве, која је духовна заједница, према учењу Светих отаца на које се често Милетић позивао. Међутим, верници се окупљају око епископа који представља лик Христа на земљи, било је црквено тврђење. Суштински по учењу Цркве једну помесну Цркву чине два важна чиниоца. Народ и клир. Код клира постоји више ступњева, који су зависни од епископа и дужни су да му се покоравају. Народ је такође дужан да се покорава епископу, али има право учешћа у важним црквеним стварима. Али учешће народа у црквеним пословима је са карактером

¹⁵ Владика Никанор Грујић је тада предложио да се из текста избаци сви детаљи који нису законски санкционисани у потпуности и који су неизвесни пошто сваког часа могу бити укинута. Црквени темељ је једини зајемчен и гарантован и он може бити одузет. Привилегије никада нису биле загарантоване законима у потпуности и никада нису у целости примењене. Законски чланови из 1790–1791. говоре о томе да владар има одређене ингеренције у смислу црквених, просветних и школских институција, што је уништено законским чланом 9 из 1868. Из тог разлога предлаже да се заобиђе било шта у смислу помињања аутономије и неодређених законских права, која могу бити погубна, већ да се на црквеним основама граде институције и прави штит народу. Црква српска је ојачала и напредовала, па се не мора бојати Римске цркве, а с друге стране државне власти се неће мешати у строго црквене послове. Никанор Грујић тврди да је питање Привилегија у ствари било кључно за несазивање Сабора, јер позивање на Привилегије није било довољно да се по аутоматизму сазове Сабор. Законодавац неће дозволити да се о неким питањима расправља, јер у слову закона стоји да црквене и школске ствари могу бити на дневном реду, али политичке не могу. Тако Влада може законски да донесе одлуку да не дозволи одржавање Сабора, јер саборски посланици крше устав и законе, написао је у свпм тексту Грујић. (*Србски народ*, бр. 52, 15. мај 1870).

одобравања, а не претпоставке. Епископ је дужан да од клира тражи *consilium*, а од народа само *consensus*. При избору епископа могу учествовати и народ и клирици, али избор је пуноправан само уз учешће других епископа, била је основна поставка црквеног учења. У времену буђења националне свести и националних препорода Црква се нашла у нарочито тешком положају. Она је национализам доживљавала као нарушавање богочовечанске природе, због истицања индивидуализма (национално-племенског). На Константинопољском сабору 1872. осуђен је етнофилетизам јер је представљао рушење јединства православних цркава и спречавао цркве да могу да успоставе нормалну сарадњу. Нарочито је осуђен шовинизам појединих цркава. На тај начин је покушано даље дељење православних цркава и злоупотреба Цркве у национално-политичке сврхе. Вођени националним принципом либерали су представљали суштинску супротност Цркви и њеном начину размишљања, усмереном на првом месту очувању институције и њеног положаја.¹⁶

Владика Никанор Грујић је у складу са поменутом идејом, да је немогуће да се епископ изабере без икаквог учешћа других епископа, често нападао Милетића. „Епископи не могу да ђојазе своје каноне. Штита уколико константинопољски патријарх или Руски синод уједињају због чега су српски архијереји одустали од учења своје Цркве?“ Треба схватити тежину положаја српских владика, полемисао је Грујић. Црква не може уступити тек тако права која су митрополити као чувари српске аутономије стицали вековима у Монархији, написао је владика пакрачки. У тексту *Саборски докљори-народни злотвори*, Милетић је нападнут као расколник и неморална личност: „Владика Грујић једини је стожер окупљања јерархије, међутим поставља се питање, да ли епископат уопште сме да учествује у изборима за митрополита-патријарха на расколничком сабору. Зар да сабор уређују свештеници глумци, расколник Милетић или људи који су разводима и скандалима отпали од цркве, велики проблем и срамота!“¹⁷

У вези с избором и личности будућег патријарха, те председника Сабора Владика Никанор Грујић је тврдио како патријарх мора бити из редова српских епископа.¹⁸ Он је у свом познатом говору о положају Цркве и срп-

¹⁶ Митрополит пергамски Јован Зизјулас, *Екклесиолошке теме*, Нови Сад 2001, 39–45; Јован Зизјулас, *Јединство цркве у светој евхаристији и епископу у прва три века*, Нови Сад 1997, 163–165; Христо Јанарас, *Истина и јединство цркве*, Нови Сад 2004, 59–61.

¹⁷ *Српски народ*, бр. 59–60, 7–9. јун 1870.

¹⁸ *Застава*, бр. 79, 10. јул 1870. „У духу Српске цркве је да избор буде неограничен, а не ограничен. Николајевићев (владика Лукијан Николајевић – Г. В.) пример да владике не могу посветити народног патријарха, решићемо тако што ћемо у манастир отерати оне који не смеју да буду уз народ и пронаћи оне који то смеју. На крају постоје митрополити црногорски, српски и романски па ће већ неко митрополита и посветити. Ако се епископ лично сматра Србином зар је битно његово порекло. Нема слободе док је јерархија стегом контролише. Слобода је највеће право сваког бирача“ – био је Милетићев став.

ском патријарху рекао да су пећки патријарх и цариградски патријарх председавали својим Саборима, а увек су постојала цивилна лица која су имала важне функције у Цркви, међутим у патријарашко достојанство се није дирало. Патријарх је гаранција да страначке страсти неће преовладати односно гарант да ће хришћански разум и морал бити изнад личних, или још горе, партијских интереса. Ако патријарх има дужности према Круни и Влади, такве дужности има и Сабор (и саборски посланици): „Господо Ви цркву која је српство и православље одржала, манастире и цркве сачувала сада шаљете у инвалидски дом.“¹⁹

Владика Никанор Грујић је на крају Црквено-народног сабора јуна 1870. у једном емотивном говору дао суштину виђења сукоба либерала и конзервативаца и своје лично програмско (и политичко) начело, али кроз призму српске јерархије: „Господ, не може се мени приговорити да не подржавам либерална начела, али не могу да подржим рушење поретка цркве и безакоње које се спроводи под видом либералних идеја. Ја сам либералнији од Вас господо, ако сам захтевао да патријарх буде председник, то је традиција и канон, нисам рекао да је одбор опасност, већ новина. Заиста је немогуће да световна лица заповедају Синодом и српском патријарху, али ако је оптужба да нисам либералан јер сам против тог безакоња, молим Господо, али реците ми то јавно и отворено, да владика Грујић не мисли и не жели добро српском роду.“²⁰

Управо из ове беседе Никанора Грујића видимо конкретно схватање и оправдавање положаја Цркве и њених епископа на Црквено народним саборима. Они су тежили очувању српских институција и српских Привилегија, али на свој устаљени и уобичајени начин, као што се дешавало од 1690. У црквеним круговима није било разумевања за жељу либерала и њихово инсистирање на кореним променама у црквеним и школским пословима, што је било неопходно. Црква се бранила од Милетића и његовог покушаја решавања националног питања, избегавањем проблема, или традиционалним ослонцем на државне власти. Владика Грујић је у том погледу био војник Цркве који није допуштао могућност промена односа унутар Цркве или у погледу њеног односа са световним лицима.

Грујићеве црквене беседе у великој мери су се разликовале од његових политичких говора на Црквено народним саборима. Он је у за празнике после литургија често беседио о потреби поштовања хришћанског морала и хришћанског начина живота. Такође позивао се и на Светосавље као основну компоненту живота православних Срба у Монархији. У беседи у манастиру Врдник (Раваница) на Видовдан 1861, позивао је на очување Косовског култа и поштовање жртве коју је кнез Лазар учинио за небеско спасење српске државе. Контраст кнезу Лазару био је Вук Бранковић као пример издајника и грехова

¹⁹ *Србски народ*, бр. 55, 24. мај 1870.

²⁰ *Засјава*, бр. 81, 15. јул 1870; Видети: Горан Васин, *Слободоумно православље – милетићевци и конзервативци на Црквено-народном сабору 1869–1870*, Српске студије, бр 2, Београд 2011, 209–237.

Срба који трају 500 година.²¹ Поводом 25 година владавине цара Франца Јозефа 1873, у Пакрацу је одржао говор у коме је хвалио владара Монархије као праведног, великодушног, храброг, милостивог оца кога води рука Духа светог.²² Ове две беседе владике Грујића најбоље показују део његових ставова када је у питању Косовски култ и однос Цркве према државним властима у Монархији. Своје ставове када су у питању ова два правца црквене делатности није мењао до престанка своје активне службе током 1884, када је због болести углавном проводио време у својој епископској резиденцији. Умро је у Пакрацу 4 априла 1887.²³ Био је почасни члан Матице српске и Матице словачке, Друштва српске словесности, и дописни члан Српског ученог друштва у Београду од 1883. После његове смрти настављено је са објављивањем његових песама. Његова беседничка вештина остала је узор генерацијама црквених великодостојника али и многобројних поштовалаца дела овог значајног српског епископа.

GORAN VASIN, PhD
Faculty of Philosophy
Department of History
University of Novi Sad

NIKANOR GRUJIĆ – RHETORICIAN, SCIENTIST, ILLUMINATOR

Summary

Nikanor Grujić, Serbian bishop of Pakrac, was one of the most competent and well-known clergymen of his time. His rhetorical ability was widely famous. He participated in many clerical-national assemblies as the leading rhetorician on behalf of the Church against the adherents of Svetozar Miletić. His ecclesiastical lectures, given after the liturgies and on important church holidays, are a particularly important part of his biography. Furthermore, throughout these lectures, we grasp his erudition and significant theological knowledge. Poems by Bishop Grujić are equally indispensable when analysing the personality of this Serbian clergyman. Particular attention should be paid to the early-Christian and biblical motives in his lectures.

Key words: Nikanor Grujić (1810–1887), lectures, clerical-national assemblies, adherents of Svetozar Miletić, clergy. -

²¹ *Црквене беседе Никанора Грујића, бившег правословног епископа пакрачког, приредио Димитрије Руварац, Земун 1892, 87–91.*

²² *Црквене беседе Никанора Грујића, бившег правословног епископа пакрачког, 182–185.*